

ARTYKUŁY I STUDIA

ALEKSANDER BACZKOWSKI

Uniwersytet Jagielloński

Kampania w Prusach w 1659 r. jako przykład wojny oblężniczej¹

ABSTRACT

The military operations in Prussia in 1659 bore the characteristics of siege warfare. The warring parties sought to capture cities and fortresses in order to gain control of the battlefield. The nature of the clashes favoured the Swedes, who, despite possessing smaller forces, compensated for their weakness by defending behind fortifications. The coalition forces lacked sufficient numbers of soldiers and artillery, which allowed the Swedes to hold on to the major cities—Malbork and Elbląg—while they evacuated smaller garrisons.

Kampania 1659 r. była już przedmiotem badań historycznych, w wyniku których powstał szereg publikacji. Problematykę tę podejmowali Antoni Walewski² oraz Ludwik Kubala³, a następnie Stanisław Herbst⁴, Jan Wimmer⁵ i Leszek Podhorodecki⁶. Ich prace stanowiły

¹ Publikacja została sfinansowana ze środków programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” w Uniwersytecie Jagiellońskim (Moduł Research Support).

² Antoni Walewski, *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*, t. 1 (Kraków: Nakł. Towarzystwa Nauk. Krak. z Fundacji Księcia Jerzego Romana Lubomirskiego, 1870).

³ Ludwik Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660* (Lwów: Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1922).

⁴ Stanisław Herbst, „Wojna obronna 1655–1660”, w *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 2, red. Kazimierz Lepszy (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957), 113–117.

⁵ Jan Wimmer, „Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660”, w *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. Wimmer (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973), 197–204.

⁶ Leszek Podhorodecki, „Kampania 1659 r. w Prusach Królewskich”, w *Wojna polsko-szwedzka*, 331–357.

podstawę dla późniejszych opracowań. Temat ten był podejmowany również w XXI w. i rozszerzany o nowe problemy – np. w pracach Sławomira Augustowicza⁷ i Marcina Gawędy⁸. Artykuł niniejszy ma więc na celu nie tylko przedstawienie działań zbrojnych, podjętych w tym okresie, ale także wyjaśnienie, w jaki sposób prowadzono walki w trakcie kampanii, ukazanie ich efektów i nietypowego charakteru. Zmagania, do których doszło pod sam koniec II wojny północnej są interesującym przykładem konfrontacji wyraźnie słabszej liczebnie armii szwedzkiej, która jednak była w stanie, do pewnego stopnia, zneutralizować swe niedostatki wykorzystaniem fortyfikacji, z silniejszą armią sprzymierzonych. W trakcie ostatniego roku konfliktu armia Karola X Gustawa związała znaczne siły przeciwników w walce o Prusy, uniemożliwiając przerzucenie ich na inne teatry wojenne, a ponadto zdołała utrzymać do końca wojny najważniejsze miasta w regionie – Elbląg i Malbork.

Działania zbrojne podejmowane w Prusach w 1659 r. można podzielić na dwie odrębne kampanie. Pierwszą z nich był rajd wojsk Paula Würtza⁹ i Adolfa Jana¹⁰ podjęty w lutym i marcu tego roku i prowadzący do opanowania przez wojska szwedzkie szeregu miejscowości. Drugą – kontratak wojsk sprzymierzonych, w wyniku którego odzyskano zdobyte przeciwnika z początku roku oraz przejęto dalsze ufortyfikowane miejscowości. Celem obydwu wypraw było opanowanie terenu poprzez zajmowanie miast i twierdz oraz wypieranie z nich garnizonów przeciwnika i instalowanie własnych, a także przejęcie kontroli nad szlakami wodnymi, przede wszystkim Wisłą. Charakterystyczną cechą omawianych walk był brak znaczących strat w polu. Największe straty

⁷ Sławomir Augustowicz, *Przebudowa wojska pruskiego w latach 1655–1660* (Oświęcim: Napoleon V, 2014); Augustowicz, „Współdziałanie wojskowe Rzeczypospolitej i Brandenburgii-Prus w Prusach Królewskich w latach 1548–1660”, w *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. Mirosław Nagielski (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007), 247–275.

⁸ Marcin Gawęda, *Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651–1660* (Zabrze–Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2013), 264–295.

⁹ Paul Würtz (ur. 30 X 1612 – zm. 23–24 III 1676) – w czasie II wojny północnej oficer wojsk szwedzkich, gubernator Krakowa, od 1658 r. generał porucznik, komendant Szczecina i dowódca jego obrony w 1659 r., zob. *Nordisk Familjebok*, t. 32 (Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, 1921), 790–791.

¹⁰ Adolf Jan Wittelsbach (ur. 11 X 1629 – zm. 14 X 1689) – książę Stegeborgu, hrabia-palatyn i książę Pfalz Zweibrücken, brat króla Szwecji Karola X Gustawa, w latach 1657–1659 pełnił funkcję gubernatora Prus, zob. *Nordisk Familjebok*, t. 1 (Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, 1904), 189.

ponosiły armie w trakcie oblężeń, zarówno w wyniku prowadzonego ostrzału oraz walk, jak i wskutek niedoboru żywności oraz chorób.

Obie strony konfliktu w Prusach prowadziły działania zbrojne o charakterze wojny oblężniczej. Oznacza to, że starały się opanować teren poprzez zdobywanie twierdz i miast za pomocą oblężeń i blokad, w celu wymuszenia ich kapitulacji, a jednocześnie unikały walk w polu i manewrowania większymi związkami taktycznymi. Taki sposób prowadzenia wojny był spowodowany zarówno dysproporcją sił walczących stron, jak i wysokim stopniem zurbanizowania tej części kraju, pozwalającym na stawianie oporu w licznych twierdzach.

Artykuł ma za zadanie przedstawić działania zbrojne przede wszystkim na terenie Prus Królewskich, warto zatem pokrótce przedstawić obszar zmagają. To poziom urbanizacji, a przede wszystkim nasycenie tego obszaru fortyfikacjami, zdecydowały o kształcie walk w 1659 r. Analiza zachowanych źródeł kartograficznych pozwala stwierdzić, że obronność poszczególnych części Prus Królewskich była niejednorodna, a najważniejsze, przynajmniej z perspektywy połowy XVII w., fortyfikacje znajdowały się w bardzo konkretnych miejscach, tworząc swego rodzaju system obronny. Nowoczesne fortyfikacje bastionowe lub murowane umocnienia średniowieczne, wzmocnione w XVII w., wznoszono przede wszystkim nad rzekami, zabezpieczając ruch i przepływy. Po części związane to było z lokalizacją największych ośrodków miejskich. Toruń, Grudziądz, Malbork, Elbląg i Gdańsk z racji swego położenia kontrolowały nurt Wisły, Nogatu i Elblągu. Potrzeba kontroli rzek doprowadziła do powstania szeregu mniejszych fortyfikacji: Szpicy Mątowskiej, Wyspy Wróblej, Głowy Gdańskiej i szeregu mniejszych szańców wzniesionych na Żuławach. Fortyfikacje bastionowe powstały również w mniejszych miejscowościach położonych nad wymienionymi rzekami, były to: Nowe, Gniew i Tczew. Wyjątek stanowiły leżąca nad Drwęcą Brodnica, wybudowana w oddaleniu od głównej linii obronnej, którą stanowiła Wisła i jej delta oraz Braniewo¹¹.

Fortyfikacje w całości lub częściowo nowożytnie były uzupełnione przez szańce, umiejscowione przy strategicznie istotnych punktach,

¹¹ Ryszard Woźniak, „Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku”, *Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki* 12 (1974): 94–104, 124–130, 140–150; Karol Łopatecki i Wojciech Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1 (Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2011), 98, 104, 110, 116–119, 122, 128, 134–137, 220.

takich jak przeprawy oraz umocnienia średniowieczne, które w toku kampanii 1659 r. nie odegrały jednak większej roli¹².

Działania zbrojne

Nim przejdziemy do omówienia sposobów prowadzenia walk w Prusach, należy opisać przebieg dwóch kampanii i ich efekty. W grudniu 1658 r. skapitulowała szwedzka załoga Torunia. Opanowanie miasta miało kluczowe znaczenie dla planów ofensywy sojuszniczej na północ. Jednocześnie było to znaczące osłabienie pozycji szwedzkiej w Prusach i otwarcie drogi dla przeciwnika w kierunku Prus i Żuław.

Kampania w Prusach w 1659 r. ujawniła daleko idącą dysproporcję sił na niekorzyść szwedzką, która wzrastała w trakcie działań zbrojnych, ale nie została dostatecznie wykorzystana. Był to kluczowy czynnik wpływający na przebieg walk oraz ocenę dokonań sojuszników. Po zdobyciu Torunia, na północy pozostała tylko część wojsk zaangażowanych w działania zbrojne w poprzednim roku. Wojska Rzeczypospolitej w tym okresie liczyły około 5860 żołnierzy w polu oraz 1,3 tys. żołnierzy stanowiących garnizon Torunia¹³. Ponadto wojska polskie wspierane były przez siły posiłkowe austriackie liczące w lutym 1659 r. 1923 żołnierzy piechoty, 1814 kirasjerów, 901 dragonów oraz artylerię liczącą 227 żołnierzy¹⁴. Siły brandenburskie w połowie roku miały w Prusach około 9 tys. żołnierzy, w tym: 3150 rajtarów, 4450 piechurów oraz 1,6 tys. dragonów¹⁵. Ponadto w działaniach zbrojnych wzięły udział wojska gdańskie – w przybliżeniu 3,5 tys. żołnierzy. W drugiej połowie roku liczebność sił sprzymierzonych wzrosła, przede wszystkim na skutek zaangażowania dodatkowych oddziałów Rzeczypospolitej. W efekcie w sierpniu 1659 r. w Prusach znajdowało się około 13,8 tys. żołnierzy polskich, ponad połowę z nich stanowiła piechota¹⁶.

¹² Liczne szańce rozmieszczone były nad Nogatem i były wykorzystywane przez Szwedów do ochrony Żuław.

¹³ Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 337.

¹⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Feld Akten, Alte Feldakten Hauptreihe (dalej: ÖStA/KA, FA, AFA, HR), Akten 146, sygn. 1659, 5, 8f, „Lista”, b.m., 15 II 1659 r., b.p.; ibid., 8g, b.m., „Lista”, 15 II 1659 r., b.p.

¹⁵ Augustiewicz, *Przebudowa wojska*, 271.

¹⁶ Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1965), 123.

Wojska szwedzkie na początku roku liczyły zapewne około 5 tys. żołnierzy, z których prawie 80% znajdowało się w garnizonach Malborka, Elbląga i Głowy Gdańskiej. W lutym i marcu na terenie Prus operował korpus Würtza, który wzmocnił siły szwedzkie na badanym obszarze do około 7 tys. żołnierzy. Po zakończeniu ofensywy oddziały sprowadzone z Pomorza w większości pozostały na terenie Prus¹⁷. Wraz z rozwojem działań zbrojnych liczebność wojsk szwedzkich spadała i pod koniec roku osiągnęła około 4–5 tys. żołnierzy¹⁸.

Dysproporcja sił, widoczna na początku roku, wzrosła wyraźnie dopiero pod jego koniec. Kiedy w lutym Szwedzi przeszli do ofensywy, okazało się, że sojusznikom zabrakło żołnierzy do powstrzymania ruchów przeciwnika¹⁹. Było to spowodowane z jednej strony porą roku i tym, że wojska sojusznicze przebywały na kwaterach zimowych w oddaleniu od wrogich sił, a z drugiej z tym, że stanowiły one załogi miast i twierdz, które nie zostały bezpośrednio zaatakowane przez nieprzyjaciela²⁰. Jednocześnie jednak nie można przeceniać omawianej dysproporcji pod koniec 1659 r. Sprzymierzonym nie udało się w trakcie kampanii wyeliminować większych zgrupowań szwedzkich, które w znacznej mierze zdołały ewakuować się z zajmowanych pozycji. W efekcie garnizony największych twierdz szwedzkich, takich jak Malbork, rosły, a siły sojusznicze słabły i ulegały rozproszению²¹. Wydaje się więc, że teza o przewadze w liczebności wojsk aliantów,

¹⁷ Georg Tessin, *Die Deutschen Regimenter der Krone Schweden*, t. 1, *Unter Karl X. Gustav (1654–1660)* (Köln–Graz: Böhlau Verlag, 1965), 131–132, 180, 219, 230–231, 233, 248–249.

¹⁸ Lars Tersmeden, „Armia Karola X Gustawa – zarys organizacji”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* (dalej: SMHW) 19/2 (1973): 167; Gawęda, *Od Beresteczka*, 270.

¹⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AWR), Dział VI – Diariusze, Pudło: 36 i 37, II-82, Bogusław Radziwiłł do Jana Mierzeńskiego z Królewca z 27 II 1659 r., 52; Geheimes Staatsarchiv Preußischer in Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK), XX. HA Hist. StA Ostpreus. Folianten nr 1252a, Bogusław Radziwiłł do Fryderyka Wilhelma z Królewca z 13 III 1659 r., 262–262v; AGAD, AWR, Dział IV – Listy książąt Radziwiłłów, sygn. 49, Bogusław Radziwiłł do Jana Mierzeńskiego z Królewca z 23 III 1659 r., 66–68.

²⁰ Oddziały sojusznicze zostały rozproszone po zdobyciu Torunia w grudniu 1658 r. Cześć z nich – wojska polskie – znajdowały się w okolicach Torunia. Regimenty austriackie kwaterowały w województwach sieradzkim i łęczyckim. ÖStA/KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe, Akten 63, Jan Kazimierz do Ludwiga de Souches z b.m., b.d. [styczeń 1659 r.], b.p.; AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Seria cesarska, sygn. 31e nr 57, „Spis ośb distributji na Wojsko Koronne...”, b.m., b.d. [1659 r.], 2.

²¹ Na początku września garnizon Malborka wzrósł do około 3 tys. żołnierzy. Gawęda, *Od Beresteczka*, 285.

która miała wynosić 8:1 jest przesadzona²². Siły szwedzkie nie spały poniżej 4 tys. żołnierzy pod koniec 1659 r., natomiast sojusznicy były rozproszone i działały na różnych teatrach wojennych (np. Brandenburczycy – w Kurlandii).

Na początku 1659 r. sytuacja Szwedów w Prusach była trudna i wymagała zdecydowanej reakcji na sukcesy wojsk sprzymierzeńców. Szczególne zaniepokojenie wzbudzała możliwość nowej wyprawy sojuszniczej w kierunku Pomorza i Danii. Dlatego też historycy uważali, że celem operacji szwedzkiej na początku roku było osłabienie wojsk brandenburskich poprzez atak w głąb Prus. Fryderyk Wilhelm, z racji konieczności obrony swych ziem, nie mógłby przyłączyć się do ofensywy na Pomorze, a być może zmuszony byłby również do wycofania swych wojsk z Danii²³. Najprawdopodobniej jednak szwedzkie cele operacyjne były znacznie skromniejsze. Feldmarszałek Raimondo Montecuccoli²⁴ informował, na podstawie przechwyconych raportów wroga, że celem jego działań jest stworzenie wrażenia własnej potęgi oraz skłonienie Rzeczypospolitej do negocjacji pokojowych²⁵. Skromne siły użyte w działaniach zbrojnych każą przypuszczać, że głównym celem wyprawy było wprowadzenie zamieszania w szeregach sojuszników i zamaskowanie własnej słabości.

Siły wykorzystane przez Szwedów podczas ofensywy składały się z dwóch części. Pierwszą z nich był korpus gen. Paula Würtza liczący około 2,2 tys. żołnierzy rajtarii i dragonii²⁶, drugim – Adolfa

²² Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 357.

²³ Andrzej Adam Majewski, „Działania wojenne w Księstwie Kurlandii i Semigalii w latach 1658–1660”, w *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej*, 230.

²⁴ Raimondo Montecuccoli (ur. 21 II 1609 – zm. 16 X 1680) – oficer wojsk austriackich, od 1658 r. feldmarszałek, naczelny dowódca wojsk austriackich w Rzeczypospolitej, a następnie w Danii i na Pomorzu, zob. Helmut Neuhaus, „Raimund Graf”, w *Neue Deutsche Biographie*, t. 18 (Berlin: Duncker & Humblot, 1997), 44–45.

²⁵ ÖStA/KA, FA, AFA, HR, Akten 149, sygn. 1659, 13, 6, Raimondo Montecuccoli z Viborga z 28 II 1659 r., b.p.

²⁶ Najdokładniejsze dane podaje Tessin. Według niego korpus Würtza składał się z 1932 jazdy, 241 dragonów i 14 dział ze Szczecina. Tessin, *Die Deutschen Regimenter*, 76. Podobne liczby podał feldmarszałek Montecuccoli. ÖStA/KA, FA, AFA, HR, Akten 149, sygn. 1659, 13, 6, Raimondo Montecuccoli z Viborga z 28 II 1659 r., b.p.; „«Relation des Statthalters», Cölln, 8 II 1659 r.”, w *Protokolle und Relationen des Brandenburgischen Geheimes Rates aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm*, t. 5, wyd. Otto Meinardus (Leipzig: S. Hirzel, 1907), 482; Augusiewicz, „Współdziałanie wojskowe Rzeczypospolitej”, 267.

Jana – 1,1 tys. rajtarów, 150 dragonów i 800 piechoty²⁷. Razem było to około 4,2 tys. żołnierzy, w większości jazdy i dragonii, wyposażonych dodatkowo w słabą artylerię – być może około 14 dział²⁸. Zdziwienie może budzić to, że najeźdźcy dysponujący przede wszystkim jazdą, zdołali w krótkim czasie opanować szereg miejscowości i zainstalować w nich swoje garnizony.

Kampania szwedzka z początku 1659 r. została opisana dokładnie w historiografii, dlatego też w tym miejscu należy przedstawić wyłącznie najistotniejsze informacje. Ofensywa nie była dla sprzymierzonych zaskoczeniem. Zarówno wojska austriackie operujące na Pomorzu i w Jutlandii, jak i siły brandenburskie zostały zaalarmowane na początku lutego wiadomością o marszu Würtza ze Szczecina. Co prawda cel szwedzkiej wyprawy nie był jeszcze dokładnie znany (obawiano się między innymi ataku na Śląsk²⁹), ale zdawano sobie sprawę z zagrożenia. Trzon sił ofensywnych – korpus Würtza – wyruszył na początku lutego z okolic Szczecina i skierował się na wschód. Kilka dni później Adolf Jan wyruszył z Malborka, zdobył po drodze Chojnicę i połączył się z oddziałem z Pomorza Zachodniego pod Czarnem (Hamersztynem). Siły te następnie poszły na Człuchów, który zdołał się jednak obronić, i Świecie, którego załoga skapitulowała bez walki. W dalszej kolejności Szwedzi zaatakowali Chełmno, gdzie stacjonowało około 400 żołnierzy, którzy jednak także poddali się bez walki. Połączone siły spłądowały miasto, następnie dotarły do Grudziądza a pod koniec lutego ruszyły do Prus Książęcych. 26 lutego zajęły Kwidzyn oraz Zalewo, po czym ruszyły dalej na północ. W planach był marsz na Braniewo, którego jednak nie zrealizowano. 28 lutego został zaatakowany Pasłęk, ale ten zdołał się obronić³⁰. W związku z tym Szwedzi ograniczyli się do ataku na Miłakowo i Morąg, do którego

²⁷ Augusiewicz, „Współdziałanie wojskowe Rzeczypospolitej”, 267; Tersmeden, „Armia Karola X Gustawa”, 163.

²⁸ „Relation des Statthalters», Berlin, 5 II 1659 r.”, w *Protokolle*, 479.

²⁹ Ibid., 480.

³⁰ „Aus Holland vom 13. Martii”, w *Glaubwürdiger Bericht dessen, was neulich in Kurland und Preussen vorgegangen ist*, [Gdańsk], [po 20 III] 1659 r., b.p.; „Braunsberg vom 1 Martii”, w *Glückliche Rencontre, welche der Herr Oberst von Schöneich am 27. Februar 1659 wieder die Schweden bei Mohrunen erhalten hat, neben einem Schreiben aus Braunsberg vom 1. März, den jetzigen Zustand der Stadt Holland betreffend*, b.m., [po 1 III] 1659 r., b.p.

doszło przed 13 marca³¹ oraz dotarli pod Przezmark i Prabuty. Następnie armia się podzieliła. Adolf Jan bał się kontynuować marsz z uwagi na możliwość ataku na Żuławy ze strony Gdańska, toteż cofnął się ze zdobytą artylerią do Malborka, a następnie ruszył na Tczew, który zdobył około 20 marca³². Obrońcy podjęli próbę stawienia oporu, ale po zdobyciu przez napastników dwóch baszt oraz wybiciu otworu w murze, skapitulowali³³. Würtz dalej operował na terenie Prus i nie wycofał się pod koniec miesiąca w kierunku Pomorza Zachodniego, wbrew twierdzeniom Podhorodeckiego³⁴.

Działania grupy Adolfa Jana i Paula Würtza ograniczyły się w zasadzie wyłącznie do ataków na niewielkie miejscowości i słabe garnizony na terenie Prus Królewskich i Książących. Obawy sojuszników, że Szwedzi zaatakują Królewiec lub Śląsk oraz będą współdziałali z siłami gen. Roberta Douglasa³⁵, nie spełniły się. Siły Karola X Gustawa były słabe i nieprzygotowane do zdobywania silniejszych fortyfikacji, co unaocznilo się zwłaszcza podczas nieudanych ataków na obsadzone nielicznymi garnizonami punkty obronne. Dowodzony przez ppłk. Leonharda Stürmanna i Caspra von Hohendorffa garnizon Pasłęku, liczący około 500 piechoty i dragonii, zdołał odeprzeć Szwedów podpalając przedmieścia³⁶. Człuchów, obsadzony przez około 550 żołnierzy z regimentu Bogusława Leszczyńskiego, również odparł ataki nieprzyjaciela³⁷. Zdobyte miejscowości w większości nie broniły się wcale lub robiły to bardzo krótko. Należy więc uznać, że te, które stały zdecydowany opór a jednocześnie nie były kluczowymi punktami

³¹ GStA PK, XX. HA Hist. StA Ostpreus. Folianten nr 1252a, Bogusław Radziwiłł do Fryderyka Wilhelma z Królewca z 13 III 1659 r., 262v.

³² *Extraktsschreiben eines schwedischen Offiziers de dato Dirschau, den 25. März 1659*, b.m., [po 25III] 1659 r., b.p.; AGAD, AWR, Dział VI – Diariusze, Pudło: 36 i 37, II-82, Bogusław Radziwiłł do Jana Kazimierza z Królewca z 20 marca 1659 r., 65.

³³ *Extraktsschreiben eines schwedischen Offiziers de dato Dirschau, den 25. März 1659*, b.m., [po 25 III] 1659 r., b.p.

³⁴ Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 340–342; Augusiewicz, *Przebudowa wojska*, 272.

³⁵ Robert Douglas (ur. 17 III 1611 – zm. 28 V 1662) – koniuszy Królestwa Szwecji, radca kolegium wojny, od 1657 r. feldmarszałek porucznik wojsk szwedzkich, od 1658 r. naczelnym dowódcą wojsk szwedzkich w Estonii i Inflantach, zob. A. Kugelberg, W. A. Douglas i Bengt Hildebrand, „Robert Douglas (Douglas)”, w *Svenskt biografiskt lexikon*, t. 11, red. Bengt Hildebrand (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1945), 372.

³⁶ „Braunsberg vom 1 Martii”, w *Glückliche Rencontre*; Augusiewicz, *Przebudowa wojska*, 273.

³⁷ Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 340.

strategicznymi, jak Tczew, na którego zdobyciu zależało Adolfowi Janowi, miały szansę obronić się przed nieprzyjacielem.

Spośród zdobytych miejscowości niektóre zostały opuszczone przez najeźdźców jeszcze w trakcie trwania kampanii. Było to spowodowane zbyt małą liczbą żołnierzy, których można by zainstalować w nowych garnizonach, trudnościami z utrzymaniem się w kolejnych miastach i twierdzach oraz ich stosunkowo niewielkim znaczeniem strategicznym. Trudną sytuację szwedzkich wojsk przedstawia pismo z Miłakowa z 12 marca. obrońcy zamknięci w mieście nie posiadali zaopatrzenia poza resztkami z magazynu. Mieszkańcy okolicznych wsi uciekli, a oddziały polskie i austriackie z biskupstwa warmińskiego prowadziły rajdy aż pod same mury Miłakowa³⁸. Miasto skapitulowało już 20 marca, natomiast załogi Morąga i Kwidzyna wycofały się do Malborka³⁹. Największym więc sukcesem wyprawy szwedzkiej było opanowanie i utrzymanie Tczewa, ponieważ pozwalało zwiększyć kontrolę nad Wisłą na odcinku pomiędzy Grudziądem a Głową Gdańską.

Rozproszone oddziały sojuszników zdołały zgromadzić się i podjąć inicjatywę dopiero w połowie marca, kiedy impet ataku szwedzkiego już malał. Działania były jednak bardzo ograniczone i związane tylko z doraźną próbą ochrony atakowanych ziem. 12 kwietnia, kiedy jasnym stało się, że zagrożenia już nie ma, wojska powróciły na dotychczas zajmowane pozycje⁴⁰. W tym czasie doszło do szeregu potyczek ze Szwedami, obie strony zaangażowały w nie nieliczne oddziały. Wydarzenia te nie doprowadziły do większych strat ani odparcia wojsk jednej ze stron. Według Samuela Pufendorfa szwedzkie straty były spowodowane dezercjami i luźną dyscypliną, a nie działaniami zbrojnymi⁴¹. Sukces operacji Würtza i Adolfa Jana był więc w znacznej mierze spowodowany brakiem aktywności wojsk sojuszników w polu. Bogusław Radziwiłł, sam nie posiadając w Prusach armii pozwalającej na

³⁸ „Extract eines interceptirten Schwedischen Schreibens aus Lipstadt vom 12. Martii”, w *Glaubwürdiger Bericht dessen, was neulich in Kurland und Preussen vorgegangen ist*, [Gdańsk], [po 20 III] 1659 r., b.p.

³⁹ Wimmer, „Przegląd operacji”, 199.

⁴⁰ AGAD, AWR, Dział III, sygn. 7, Jan Kazimierz do Bogusława Radziwiłła z Warszawy z 12 IV 1659 r., 12.

⁴¹ „Extract-Schreiben aus Braunsberg, vom 28 Feb.”, w *Glückliche Rencontre; Extrakt-schreiben eines schwedischen Offiziers de dato Dirschau, den 25. März 1659, b.m.*, [po 25 III] 1659 r., b.p.; Samuel Pufendorf, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, tłum. Wojciech Krawczuk (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013), 587.

powstrzymanie marszu przeciwnika, liczył na pomoc ze strony wojsk polskich i austriackich. Nie udało się jednak na czas skoncentrować odpowiednio silnego oddziału na zagrożonym terytorium. Wojska Krzysztofa Grodzickiego⁴² i Gottfrieda Heistera⁴³, które zostały zmobilizowane do walki, liczyły, według Radziwiłła, tylko 1,5 tys. żołnierzy i bez wsparcia nie były zdolne do akcji⁴⁴. Również Brandenburczycy posiadali siły niewystarczające do przeprowadzenia większej operacji i ograniczyli się do mniejszych starć z wrogiem, np. takich jak potyczka pod Morągiem z końca lutego, kiedy to Georg von Schöneich⁴⁵ zaskoczył i pokonał oddział szwedzkiej jazdy⁴⁶.

Kontrakcja wojsk sojusznicznych w Prusach rozpoczęła się na pełną skalę dopiero w sierpniu 1659 r., mimo że decyzję o wysłaniu w tamten region znacznych sił podjęto już w trakcie sejmu warszawskiego (22 marca – 2 maja 1659 r.). W międzyczasie akcje zbrojne przeprowadzali Szwedzi, którzy w maju opanowali Starogard i bezskutecznie zaatakowali Gniew. Okres spokoju spożytkowali również na przeprowadzenie prac fortyfikacyjnych w zajętych miastach a także budowę przeprawy koło Tczewa⁴⁷.

Działania zbrojne zmierzające do wyparcia Szwedów z Prus rozpoczęły się od ataku przeprowadzonego przez Jerzego Sebastiana Lubomirskiego na Grudziądz. Do przedsięwzięcia tego zgromadził on znaczne siły, które liczyły prawdopodobnie około 15 tys. żołnierzy

⁴² Krzysztof Grodzicki (ur. ? – zm. 1659) – starosta kamieniecki, od 1652 r. generał artylerii koronnej, uczestnik walk z Tatarami, Kozakami, Moskalami oraz Szwedami. Brał udział między innymi w szturmie Warszawy (1656 r.) i oblężeniu Torunia (1658 r.), zob. Adam Przyboś, „Grodzicki z Grodziska Krzysztof”, w *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959–1960), 616.

⁴³ Gottfried Heister (ur. 1609 – zm. 8 II 1679) – oficer wojsk austriackich, od 1658 r. *generalwachtmeister*, od 1659 r. dowódca wojsk austriackich w Prusach, zob. Antonio Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)* (Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2006), 41.

⁴⁴ GSStA PK, XX. HA Hist. StA Ostpreus. Folianten nr 1252a, Bogusław Radziwiłł do Fryderyka Wilhelma z Królewca z 13 III 1659 r., 262v; AGAD, AWR, Dział IV – Listy książąt Radziwiłłów, sygn. 49, Bogusław Radziwiłł do Jana Mierzeńskiego z Królewca z 23 III 1659 r., 66–68.

⁴⁵ Georg von Schöneich – oficer wojsk brandenburskich, pułkownik, zob. Augusiewicz, *Przebudowa wojska*, 358–359.

⁴⁶ „Extract-Schreiben aus Braunsberg, vom 28 Feb.”, w *Glückliche Rencontre*.

⁴⁷ AGAD, AWR, Dział VI – Diariusze, Pudło: 36 i 37, II-82, Bogusław Radziwiłł do Krzysztofa Grodzickiego z Królewca z 22 V 1659 r., 78–79.

oraz 30–40 dział⁴⁸, w tym kontyngent austriacki liczący około 4,5 tys. żołnierzy⁴⁹. Miejscowość ta leżąca nad brzegiem Wisły stanowiła istotny punkt strategiczny pozwalający na kontrolę dolnego biegu rzeki oraz klucz do ofensywy z południa w kierunku Żuław i jądra ziem okupowanych – Malborka i Elbląga. Znaczenie miasta było oczywiste, tym niemniej Szwedzi nie zdołali odpowiednio przygotować go do obrony. Garnizon, dowodzony przez płk. Johanna Pucherta, był stosunkowo niewielki i liczył około 500 żołnierzy oraz 300–500 uzbrojonych mieszczan. Ponadto w mieście znajdowała się artyleria licząca 30 armat i 3 moździerze⁵⁰. Średniowieczne fortyfikacje Grudziądza zostały wzmocnione przez okupantów, jednak tezy o wzniesieniu pełnego obwodu bastionowego należy odrzucić – tak silne umocnienia pozostały jedynie w sferze szwedzkich planów. W rzeczywistości na południu miasta była ziemna fortyfikacja kleszczowa, a przed bramami miejskimi od strony wschodniej – reduty. Dodatkowo po stronie zachodniej, nad Wisłą, usypano wał z dwoma redanami. Od północy miasto było chronione przez zamek⁵¹.

⁴⁸ Augustowicz, „Współdziałanie wojskowe Rzeczypospolitej”, 271; Gawęda, *Od Berestecka*, 271.

⁴⁹ Dotychczasowe ustalenia historyków, którzy obliczali siły Lubomirskiego na około 12,6 tys. żołnierzy, są efektem zaniżenia liczebności wojsk austriackich uczestniczących w wyprawie do 2 tys. Jednoznaczne ustalenie liczebności austriackich sił posiłkowych, które uczestniczyły w walkach o Grudziądz, nie jest łatwe. Wzięły w nim udział oddziały jazdy i dragonii Heistera z Warmii (regimenty jazdy: Heister – 725 żołnierzy, Knigge – 393 żołnierzy i Ratschin – 696 żołnierzy i dragonii, Spanckau – 440 żołnierzy i Flettinger – 461 żołnierzy), oraz najprawdopodobniej piechota stacjonująca pod Toruniem, o której informował w sierpniu Lubomirski (regimenty de Souches – 1063 żołnierzy, Nicola – 500 żołnierzy i 5 kompanii z regimentu De Mers – 360 żołnierzy. Artyleria została wycofana na Śląsk w kwietniu i nie brała udziału w walkach w Prusach) ÖStA/KA, FA, AFA, HR Akten 146, sygn. 1659, 5, 8f, „Lista”, b.m., 15 II 1659 r., b.p.; ibid., 8g, „Lista”, b.m., 15 II 1659 r., b.p.; AGAD, AWR, Dział VI – Dariusze, sygn. 6, Pudło: 36 i 37, II-82, Memoriał Jerzego Sebastiana Lubomirskiego, b.m., 8 VIII 1659 r., 107; ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Hoffinanz Österreich Akten 934, Kamera Śląska do Hofkammer z Wrocławia z 30 III 1659 r., b.p.; *Relation dessen, was sich vor der kleinen Insel Hittler-Sand an der Elbe am 6. August 1659 zugetragen hat, sowie auch die Spezifikation der königlichen polnischen Völker, welche unter dem Kommando Herrn Kronmarschalls in vollem Marsch nach Preussen begriffen sind*, b.m., [po 9 VIII] 1659 r., b.p.

⁵⁰ Według Lubomirskiego, w mieście zdobyto 38 dział i 2 moździerze. Jerzy Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza* (Grudziądz: Fundacja na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej, 2002), 78; Augustowicz, „Zdobycie Grudziądza w 1659 roku w relacji Jerzego Lubomirskiego”, *Echa Przeszłości* 5 (2004): 346.

⁵¹ Riksarkivet (dalej: SE/RA), 754 Riksarkivets ämnessamlingar. Militaria, 2 Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, XI Karl X Gustavs krig. Polska kriget 1655–1660 (dalej: 754/2/XI), sygn. 0005: 00001-00002, „Marienburgs belägring 1659, 28/11. Samtida”; Jacek Olszewski, „Fortyfikacje Grudziądza z okresu średniowiecza i wojen szwedzkich”, w *Dzieje fortyfikacji*

Wojska Lubomirskiego wyruszyły z okolic Torunia w połowie sierpnia 1659 r.⁵² i zmusiły szwedzki garnizon Chełmna do wycofania się do Grudziądza. 23 sierpnia armia dotarła pod miasto i rozpoczęła wstępne prace oblężnicze. Walki, do których doszło w ciągu następnych dni, należy uznać za pierwsze w tym roku oblężenie. Sprzymierzeni rozpoczęli bombardowanie miasta, a 29 sierpnia dość niespodziewanie doszło do zdobycia Grudziądza. Tego dnia, około 17:30, w wyniku ostrzału w mieście wybuchł pożar. Widząc nadarzącą się sposobność, Lubomirski rzucił swoje oddziały do szturm. W efekcie doszło do ogromnych zniszczeń i śmierci obrońców oraz mieszkańców Grudziądza, którzy ginęli zarówno od ognia, jak i w wyniku rzezi. Puchert z resztkami garnizonu zamknął się w zamku, jednak wobec braku możliwości prowadzenia dalszej obrony, poddał się. Oblężenie skończyło się szybko i bez wątpienia było dużym osiągnięciem Lubomirskiego, jednak doprowadziło do poważnych zniszczeń miasta⁵³.

Opanowanie Grudziądza otworzyło drogę na Żuławy oraz wyraźnie pogorszyło sytuację Szwedów w regionie. Zaraz po poddaniu się Pucherta, okupant opuścił Tczew (9 września), niszcząc nowo usypane umocnienia oraz przeprawę na Wiśle⁵⁴. Lubomirski, który jeszcze przed oblężeniem Grudziądza ustalił z Bogusławem Radziwiłłem,

Grudziądza. XXVIII seminarium krajoznawcze Wojska Polskiego, red. Krzysztof Czerepowicki et al. (Warszawa: Departament Wychowania i Promocji Obronności MON, 2014), 22; Woźniak, „Fortyfikacje w dawnych Prusach”, 140–143.

⁵² „Aus Thorn vom 19. Augusti”, w *Glaubwürdiger Bericht aus dem Kurfürstlichen Lager von Fünen und andere Orte, wie auch von dem Marsch der polnischen Armee nach Graudenz*, [Gdańsk], [po 19 VIII] 1659 r., b.p.

⁵³ „Aus dem Lager vor Graudentz vom 29. dito”, w *Bericht welchergestalt unseren Königs Waffen den Schweden die Stadt Graudenz am 29. August 1659 wieder abgenommen haben*, Gdańsk, [po 30 VIII 1659 r.], b.p.; „Ein anders vom 30. dito des Nachts umb 2. Uhr”, w *Bericht welchergestalt unseren Königs Waffen den Schweden die Stadt Graudenz am 29. August 1659 wieder abgenommen haben*, Gdańsk, [po 30 VIII 1659 r.], b.p.; *Ausführliche Relation, was vor nach der Eroberung der Stadt und des Schlosses Graudenz Denkwürdiges passiert ist*, b.m., [po 2 IX 1659 r.], b.p.; Augustowicz, *Zdobycie Grudziądza*; „Pierre des Noyers z 6 IX 1659 r.”, w *Portfolio Królowej Maryi Ludwiki czyli Zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu téj monarchini w Polsce*, wyd. Edward Raczyński, t. 2 (Poznań: Drukarnia i księgarnia Nowa, 1884), 224.

⁵⁴ „Dantzig den 10. Septemb.”, w *Extrakt gewisser Schreiben von Stettin, Stargard, Kopenhagen und Hamburg aus welchen der jetzige Zustand dieser Orte zu ersehen ist, desgleichen welchergestalt die Schweden die Stadt Dirschau verlassen haben*, b.m., [po 10 IX] 1659 r., b.p.; Wiesław Długokęcki i Andrzej Groth, „Tczew w życiu politycznym Prus Królewskich w latach 1466–1772”, w *Historia Tczewa*, red. Wiesław Długokęcki (Tczew: Kociewski Kantor Edytorski, 1998), 160.

że celem wspólnej operacji będą Żuławy, miał możliwość rozwinięcia dalszej ofensywy⁵⁵. Jednocześnie sukces wojsk polsko-austriackich skłonił Gdańsk do rozpoczęcia działań dywersyjnych na Żuławach⁵⁶. W dalszej kolejności sojusznicy planowali opanować trzy główne bazy szwedzkie: Głowę Gdańską, Malbork i Elbląg. Chęć doprowadzenia do sukcesu późno rozpoczętej kampanii mogła być powodem podziału armii i wysłania jej w kilku kierunkach. Pozwoliło to na jednoczesne rozpoczęcie operacji w różnych miejscach, ale osłabione oddziały nie były w stanie zrealizować ambitnego planu. Malbork i Elbląg pozostały w rękach szwedzkich do końca wojny. Nim jednak doszło do akcji pod największymi twierdzami, sojusznicy skierowali się pod kolejną fortyfikację umiejscowioną nad Wisłą – Szpicę Montawską.

Szpica Montawska była niewielką twierdzą, położoną w strategicznie istotnym miejscu rozejścia się Wisły i Nogatu. Na podstawie zachowanych planów można zrekonstruować jej wygląd. Była to twierdza bastionowa na Cyplu Montawskim, składająca się od północy z dwóch bastionów i redanu pomiędzy nimi oraz dwóch półbastionów po stronie południowej. Na lewym brzegu znajdował się ponadto kwadratowy szaniec z trzebia bastionami i prawdopodobnie drugi szaniec z dwoma półbastionami⁵⁷. Szpica broniła dostępu do Żuław i wraz z innymi posterunkami szwedzkimi, blokowała transport rzeczny na Wiśle i Nogacie. Do wyparcia Szwedów z zajmowanych pozycji zostały zaangażowane oddziały polskie Lubomirskiego wspierane przez Austriaków oraz wojska gdańskie. Wyrażna dysproporcja sił (do liczącego w kwietniu 1659 r. 86 żołnierzy garnizonu szwedzkiego dokooptowano prawdopodobnie około 300 żołnierzy⁵⁸) doprowadziła do szybkiego opanowania twierdzy.

Sojusznicy zaplanowali atak w kierunku Żuław na koniec września. Do akcji miały ruszyć wojska brandenburskie, a Lubomirski

⁵⁵ Augustiewicz, *Współdziałanie wojskowe Rzeczypospolitej*, 272.

⁵⁶ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: AP w Gdańsku), Akta miasta Gdańska, Militaria (dalej: AmG, M), sygn. 300,18, nr 25, NN do Georga von Bömeln z obozu pod Malborkiem z 8 IX 1659 r., 518.

⁵⁷ Krigsarkivet (dalej: SE/KrA), 0402 Utländska kartor 1550–1931, 29 Polen (dalej: 0402/29), E/C „Polen, floder och kanaler. Delineatio et Situs Montower Spitze, et Fluvium Nogat Terrae quae adjacentis Montower Spitze dictae usque ad Mare Balticum”, b.p.; Woźniak, „Fortyfikacje w dawnych Prusach”, 127; Łopatecki i Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej*, 225, 310.

⁵⁸ Tersmeden, „Armia Karola X Gustawa”, 167; Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 350.

zdecydował się wysłać swoje siły 27 września pod Szpicę⁵⁹. Równocześnie, na północ od twierdzy, w okolicy Gniazdowa (Schönhorst), około 1,5 tys. żołnierzy gdańskich pod wodzą płk. Walentina von Wintera⁶⁰ oraz około 500 żołnierzy polskich, zapewne z wojsk Wilhelma Butlera⁶¹, sforsowało Wisłę. W ciągu następnego dnia doszło do niewielkich starć pod Szpicą, a 29 września około godziny 3:00 w nocy szwedzki garnizon wycofał się z twierdzy. Pociągnęło to za sobą ewakuację placówek położonych nad Nogatem pomiędzy Szpicą a Malborkiem⁶².

Opanowanie górnego biegu Nogatu oraz zabezpieczenie Żuław przez wojska gdańskie i polskie umożliwiło rozpoczęcie oblężenia Malborka na pełną skalę. Kontrola nad Żuławami nie była jednak kompletna, dopóki Szwedzi posiadali w Głowie garnizon, zagrażający tyłom wojsk sojuszników. Obecność przeciwnika w twierdzy szczególnie niepokoiła gdańszczan dążących do jej opanowania⁶³. Lubomirski jednak bardziej był zainteresowany odzyskaniem Malborka, w którego stronę wysyłane były już wcześniej podjazdy – między innymi Austriaków Heistera⁶⁴. Rozbieżne cele sojuszników oraz przekonanie Lubomirskiego o własnej sile doprowadziły pod koniec 1659 r. do walk w kilku miejscach jednocześnie. W pierwszej kolejności wypada omówić oblężenie Głowy, które zakończyło się sukcesem.

Twierdza ta, większa od Szpicy Montawskiej i o garnizonie znacznie silniejszym od grudziądzkiego, znajdowała się na cyplu utworzonym przez rozchodzące się koryta Wisły i Szkarpawy i pozwalała na kontrolę delty wiślanej. Była to twierdza bastionowa, szczególnie silnie

⁵⁹ „Copia Schreibens aus dem Polnischen Feld-Lager im Grossen Werder vom 1. Octobris 1659”, w *Kurzer jedoch Wahrhafter Bericht, wie das Grosse Werder von den schwedischen Truppen gesäubert wurde*, [Gdańsk], [po 1 X] 1659 r., b.p.

⁶⁰ Walentin von Winter (ur. 4 VI 1608 – zm. 4 VIII 1671) – dowódca gdańskich wojsk miejskich, pułkownik, zob. Podchorodecki, „Kampania 1659 r.”, 338.

⁶¹ Wilhelm Butler (ur. ? – zm. styczeń 1660) – oficer wojsk polskich, generał major, zob. Władysław Czapliński, „Butler Gotard Wilhelm”, w *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3 (Kraków: Polska Akademia Umiejętności w Krakowie, 1937), 151.

⁶² „Gottfried Heister do Raimonda Montecuccolego z obozu pod Szpicą Montawską z 30 IX 1659 r.”, w *Briefe an den Feldmarschall Raimund Grafen Montecuccoli. Beiträge zur Geschichte des Nordischen Krieges in den Jahren 1659–1660*, wyd. Adalbert Fuchs (Wien–Leipzig: C. W. Stern, 1910), 122–123; „Aus dem Königl. Pol. Lager bei Muntawer Spitz, vom 29. Sept. in der frühe”, w *Extraktschreiben aus dem polnischen Feldlager von Goldingen, darinnen dessen Übergabe erhalten*, [Gdańsk], [po 29 IX] 1659 r., b.p.

⁶³ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, Walentin von Winter do Friedricha Glera z obozu pod Głową z 5 X 1659 r., 105–106.

⁶⁴ „Copia Schreibens”, w *Kurzer jedoch Wahrhafter Bericht*.

ufortyfikowana od strony północnej, która pozbawiona była naturalnych walorów obronnych. Po tej stronie znajdował się front złożony z trzech bastionów połączonych kurtyną poprzedzony przez fosę i drogę krytą. Wschodnia i zachodnia strona Głowy była umocniona za pomocą frontów o nieregularnych bastionach, przy czym stronę wschodnią wyposażono w dwa raweliny⁶⁵. Garnizon, dowodzony przez Nicolasa Dankwarta Lilieströma⁶⁶ liczył 1170 żołnierzy i 50 dział⁶⁷.

Główną siłę oblężniczą wykorzystaną do walk o Głowę stanowiły wojska gdańskie, które liczyły około 3 tys. żołnierzy piechoty i dragoonii⁶⁸. Ponadto pod twierdzą znalazły się wojska polskie i austriackie, co w sumie dawało około 5,5 tys. żołnierzy oraz 40 dział.

Działania sprzymierzonych pod Głową rozpoczęły się jeszcze we wrześniu. 25 dnia tego miesiąca pod twierdzą znajdowała się część wojska gdańskiego, które zostało wzmocnione po 2 października przez główne siły von Wintera⁶⁹. W kolejnych tygodniach pod twierdzą dotarły pierwsze oddziały sojuszników: regiment piechoty Butlera – około 930 żołnierzy oraz około 300 kirasjerów austriackich z regimentu Ratschin – ten ostatni przybył pod Głowę 15 października⁷⁰. Początkowo sprzymierzeni skupili się na opanowaniu okolicy Głowy, budowie obozów, stanowisk oblężniczych i zablokowaniu obrońców. Nim jednak zdążyli do tego doprowadzić, Lilieström wysłał część

⁶⁵ Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach*, 94–99; Łopatecki i Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej*, 224.

⁶⁶ Nicolas Dankwart Lilieström (ur. 1613 – zm. 1681) – oficer wojsk szwedzkich, generał major, zob. Pufendorf, *Siedem ksiąg*, 588.

⁶⁷ Garnizon Głowy na początku września 1659 r. składał się z: regimentu Nicolasa Dankwarta Lilieströma – 540 żołnierzy, pół regimentu Västmanland pod dowództwem ppłk. Börje Nilssona Drakenberga – 337 żołnierzy i skwadronu Alexandra von Weissensteina – 293 żołnierzy. SE/KrA, 0022 Rullor 1620–1723 (dalej: 0022), 1659/13, 255, 256, 257; Julius Mankell, *Anteckningar rörande svenska regementernas historia* (Örebro: N. M. Lindh, 1866), 332.

⁶⁸ Liczebność wojsk gdańskich pod głową zmieniała się w trakcie walk. Pierwotnie pod twierdzą miało się znajdować 2869 żołnierzy, natomiast w kolejnych miesiącach wokół Głowy stacjonowało 3014 żołnierzy. AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, „Verschalg von allen Regimentern und Compagnien die sich alhie in allen vier Lagern vorm Haupt befinden wie folget”, b.m., b.d. [XI–XII 1659?], 439–440; Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 350.

⁶⁹ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, „Relacja”, b.m., [po 16 X] 1659 r., 143–146.

⁷⁰ Lobkowiczka Knihovna a Archiv (dalej: LKaA), sygn. C/169, Joachim Ratschin do Wencława Lobkowicza z obozu pod Głową z 29 X 1659 r., 64; AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, „Consilii Militaris continua la annotatio. Anno MDCLIX. Die 17 Octobris”, b.m., 17 X 1659 r., 109.

obronców poza fortyfikacje, aby wesprzeć działania Caspara von Letmata⁷¹, który oddziałem jazdy starał się wyprzeć wojska mjr. Waltera Siebersa z terenów Żuławy Pruskiej. 3 lub 4 października doszło do starcia Szwedów z wojskami gdańskimi, nie doprowadziło ono jednak do zdecydowanego rozstrzygnięcia na korzyść którejś ze stron. Siebers zdołał odeprzeć przeciwnika, jednak widząc siłę pozycji szwedzkich na Żuławach oraz możliwość wspierania ich przez oddziały z Głowy i Malborka, zdecydował się wycofać⁷².

W drugiej połowie października doszło najprawdopodobniej do domknięcia oblężenia przez wojska gdańskie. Siły sojusznicze pozostały w pewnej odległości od twierdzy i wzmacniały jej blokadę, ale nie przyłączyły się do ataku na nią. Joachim Ratschin⁷³ raportował, że 18 października zdołał pobić oddział szwedzki, który wyruszył z Głowy w celu zdobycia żywności⁷⁴. W tym samym miesiącu rozpoczęło się bombardowanie twierdzy, trwające z przerwami do grudnia. Piechota wdrażała prace inżynieryjne i budowała przykopy w celu przybliżenia się do pozycji szwedzkich. Gdańszczanie skupili się przede wszystkim na opanowaniu szanów broniących zawczasu zdemontowanego mostu na Szkarpawie oraz szturmowali fortyfikacje od strony północnej⁷⁵. Działania zbrojne doprowadziły atakujących do opanowania przedpoła oraz zniszczenia za pomocą artylerii fortyfikacji Głowy. Pod koniec listopada żołnierze gdańscy dotarli za pomocą przykopów do pozycji szwedzkich, a na początku grudnia rozpoczęły się prace saperskie. W tym czasie aprosze znajdowały się już koło palisad. Sytuacja oblężonych była tak trudna, że 11 grudnia

⁷¹ Caspar von Letmat – oficer wojsk szwedzkich, pułkownik, zob. Pufendorf, *Siedem ksiąg*, 586.

⁷² AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, Walentin von Winter do Friedricha Glera z obozu pod Głową z 5 X 1659 r., 105; „Extract-Schreibens aus dem Lager in der Neerung vom 8. Octobr.,” w *Extrakt eines Schreibens aus dem Lager in der Nehrung, woraus die weiteren Progressendes Kronfeldherm und Großmarschalls in Großen Werder zu vernehmen stehen*, [Gdańsk], [po 8 X] 1659 r., b.p.

⁷³ Joachim von Ratschin – oficer wojsk austriackich, pułkownik, zob. Alfons Wrede, *Geschichte der k. und k. Wehrmacht*, t. 3, cz. 2 (Wien: Verlag von L. W. Seiden & Sohn, 1901), 532.

⁷⁴ LKaA, sygn. C/169, Joachim Ratschin do Wenclawa Lobkowicza z obozu pod Głową z 29 X 1659 r., 64v.

⁷⁵ „Aus dem Lager furm Haupt vom 23. Octob.,” w *Extract eines gewissen Schreibens aus dem Lager furm Haupt, dann auch andere Particulier Zeitungen aus unterschiedlichen Orten*, b.m., [po 23 X] 1659 r., b.p.

zainicjowano negocjacje pokojowe, które doprowadziły do podpisania aktu kapitulacji 26 grudnia i ewakuacji załogi szwedzkiej⁷⁶.

Opanowanie Głowy było kolejnym ciosem dla panowania szwedzkiego w Prusach. Sukces sojuszników pozwolił na odblokowanie połączenia Rzeczypospolitej z Gdańskiem i kontynuowanie działań zbrojnych na Żuławach. Poprawił także sytuację strategiczną sprzymierzonych na północy. Zwycięstwo dodatkowo odizolowało szwedzkie załogi Malborka i Elbląga. Był to jednak ostatni znaczący sukces sojuszników podczas walk w Prusach. Późna pora roku nie pozwoliła na wykorzystanie zdobyczy.

Działania zbrojne prowadzone równocześnie pod Malborkiem i Elblągiem nie przyniosły rozwiązania w postaci opanowania któregoś z tych miast. Rozwijająca się ofensywa, która w sierpniu doprowadziła do zajęcia Grudziądza, a we wrześniu Szpicy Montawskiej i górnego Nogatu, wyhamowała. Jesień nie sprzyjała przystępowaniu do prac oblężniczych, jednak cel, jakim było wyparcie ostatnich dwóch znacznych garnizonów szwedzkich z Prus, zmuszał do podjęcia działań. Podczas dwóch miesięcy liczebność wojsk Lubomirskiego zmalała, a oddzielenie części sił do blokowania Głowy sprawiło, że marszałek do operacji malborskiej przeznaczył początkowo 8 tys. żołnierzy, a później dodatkowo około 2 tys. Za przeciwnika miał garnizony szwedzkie dwóch miast oraz oddziały operujące na Żuławach – przede wszystkim kawalerię. W kwietniu 1659 r. garnizony te liczyły w sumie około 3,2 tys. żołnierzy, przy czym w Malborku było to niespełna 1,4 tys., a w Elblągu 1,8 tys.⁷⁷ Liczebność garnizonów rosła jednak wraz z wycofywaniem się Szwedów z zajmowanych pozycji i we wrześniu Malbork był broniący przez około 3 tys., a Elbląg w lipcu przez 2157 żołnierzy⁷⁸. Według Larsa Tersmedena w czasie podpisywania pokoju oliwskiego

⁷⁶ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, „Actum im Feldlager vor den Dantzker Haupt, den 17. Nov. 1659.”, obóz pod Głową, 17 XI 1659 r., 169–171; LKaA, sygn. C/169, Joachim Ratschin do Wenclawa Lobkowicza z Gdańska z 8 XII 1659 r., 66; AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, Albrecht Rosenberg do burmistrza Gdańska z obozu pod Głową z 11 XII 1659 r., 229; AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, Akt kapitulacji garnizonu szwedzkiego, Głowa, 26 XII 1659 r., 389–399; „Aus dem Lager unterm Haupt vom 22. dito”, *Glaubwürdige Relation aus dem königlichen polnischen Feldlager vor Marienburg, den Termin der Friedenstraktate in Preussen betreffend, dabei auch die Rencontre vor Elbing, sowie ein Bericht aus dem Lager vor dem Dantziger Haupt*, [Gdańsk], [po 24 XI] 1659 r., b.p.; Pufendorf, *Siedem ksiąg*, 588.

⁷⁷ Tersmeden, „Armia Karola X Gustawa”, 142, 167.

⁷⁸ SE/KrA/0022/1659/13, 108; Gawęda, *Od Beresteczka*, 285.

w Malborku i Elblągu stacjonowało około 1,4 tys. jazdy, 2,5 tys. piechoty i 250 dragonów dowodzonych przez Lorensa von der Lindego⁷⁹ i Bartholda Hartwiga von Bülowa⁸⁰.

Podobnie jak w przypadku Głowy, tak i pod Malborkiem działania zbrojne na szeroką skalę rozpoczęły się po wyparciu Szwedów ze Szpicy Montawskiej. Na początku października Lubomirski poprowadził oddział jazdy liczący około 1,5 tys. żołnierzy w kierunku Malborka, ale przeciwnik uniknął starcia i schował się za fortyfikacjami miasta⁸¹. Prace oblężnicze prowadzono od pierwszych tygodni października⁸². Początek operacji pod Malborkiem również był zbieżny z działaniami pod Głową, ponieważ siły oblężnicze skupiły się w pierwszej kolejności na opanowaniu przeprawy przez Nogat chroniony przez szaniec *Vogelsang* usytuowany na lewym brzegu rzeki. Następnie żołnierze mieli podejść do fortyfikacji za pomocą przykopów i wznieść stanowiska ogniowe. 12 października Bülow poprowadził część swoich sił do ataku z zaskoczenia na wojska polskie i austriackie, został jednak odparty ze stratami⁸³. W kolejnych tygodniach sojusznicy zbudowali stanowiska na lewym brzegu Nogatu i prowadzili walki z wycieczkami szwedzkimi, jednak oblężenie, z braku wystarczającej liczby

⁷⁹ Lorens von der Linde (ur. 20 VII 1610 – zm. 25 VI 1670) – oficer wojsk szwedzkich, od 1658 r. feldmarszałek porucznik (*fältmarskalklöjtnant*), od 1655 r. naczelný dowódca twierdz na Pomorzu i w Prusach, przejął po Adolfie Janie funkcję dowódcy wojsk szwedzkich w Prusach, zob. Alf Åberg, „Lorens Linde, von der”, w *Svenskt biografiskt lexikon*, t. 23, red. Brigitta Lager-Kromnow (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1980–1981), 328.

⁸⁰ Barthold Hartwig von Bülow (ur. 4 IV 1611 – zm. 19 X 1667) – oficer wojsk szwedzkich, od 1659 r. generał porucznik (*generallöjtnant*), komendant Torunia, wraz z Lorensem von der Linde dowódca wojsk szwedzkich w Prusach, zob. G. Jacobson, „Barthold Hartwig Bülow, von”, w *Svenskt biografiskt lexikon*, t. 7, red. Bertil Boëthius (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1927), 5.

⁸¹ „Extract-Schreibens”, w *Extrakt eines Schreibens aus dem Lager*.

⁸² W istniejącej literaturze można znaleźć informacje, jakoby oblężenie Malborka miało miejsce między 12 czerwca a 30 września. Informacja ta, zniekształcona, pochodzi najprawdopodobniej z opisu planu oblężenia Malborka i w świetle innych źródeł z epoki należy uznać ją za nieprawdziwą. Zob.: Gawęda, *Od Beresteczka*, 286; SE/KrA, 0426 Historiska planscher, 010 Omslag 1658–1659 (dalej: 0426/010), 1659:16 „Staden Marienburg och fästningen Vogelsang, som innehades av svenskarna, belägras av österriska och polska trupper den 12 juli 1659”, b.p.

⁸³ „Aus dem Polnischen Feld-Lager unter Marienburg vom 12. Octob. 1659. umb 3. Uhr Nachmittag”, w *Extrakt-Schreiben aus dem polnischen Feldlager bei Marienburg, darinnen die glückliche Rencontre enthalten, welche die polnischen Truppen wieder den Generalmajor Bülow bei Marienburg den 12. Oktober erhalten haben*, [Gdańsk], [po 12 X] 1659 r., b.p.

atakujących, przerodziło się w blokadę⁸⁴. Nie bez znaczenia był fakt, że część sił przeznaczonych początkowo do walk o Malbork została wysłana do blokowania Głowy.

Listopad był czasem osłabienia wojsk sojuszniczych pod Malborkiem. Wycofana została cięższa artyleria, a działania zbrojne ograniczyły się do ostrzału artyleryjskiego i sporadycznych starć z wycieczkami szwedzkimi⁸⁵.

Działania zbrojne prowadzone w tym czasie koło Elbląga były nieporównywalnie bardziej ograniczone. Garnizon szwedzki liczył w drugiej połowie roku zapewne około 1,7–2 tys. żołnierzy i niewiele tylko ustępował siłom sojuszniczym, które we wrześniu składały się z 2,5 tys. żołnierzy brandenburskich ubezpieczanych przez polską jazdę stacjonującą na Warmii⁸⁶. Jeszcze w maju tego roku dochodziło do starć pod miastem między wojskami szwedzkimi a brandenburskimi. Na początku października, kiedy pod Malborkiem znajdowały się siły Lubomirskiego, Brandenburczycy prowadzili walki w Kurlandii, a w Prusach operowała tylko część ich armii. Wobec braku odpowiednio licznych sił, nie doszło do wspólnej blokady czy oblężenia⁸⁷. Nieliczni żołnierze, którymi dysponował w tej okolicy Radziwiłł starali się podjąć walkę z przeciwnikiem znajdującym się poza fortyfikacjami. 29 listopada doszło do starcia, kiedy oddział brandenbur-

⁸⁴ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, „Cons. Mil. Die 29 Novemb.”, b.m., 29 XI 1659 r., 119; „Gottfried Heister do Raimondo Montecuccolego z obozu pod Malborkiem z 27 X 1659 r.”, w *Briefe an den Feldmarschall*, 167.

⁸⁵ „Aus dem Feldlager unter Marianburg, vom 21 Novemb”, w *Glaubwürdige Relation*; „Ein anders vom 22. dito”, w *ibid*.

⁸⁶ W literaturze dominuje przeświadczenie, że garnizon Elbląga liczył w tym okresie jedynie 1 tys. żołnierzy co jednak kłóci się z informacjami źródłowymi. W lipcu 1659 r. w mieście stacjonowało 2157 żołnierzy. Prawdopodobnie pół regimentu Västmanland w lipcu znajdowało się w Elblągu i zostało przeniesione do Głowy, reszta oddziałów najprawdopodobniej pozostała w mieście. W takim wypadku w Elblągu stacjonowało około 1,7–1,8 tys. żołnierzy co odpowiada relacji dezerterów z wojsk szwedzkich, którzy 29 listopada przybyli do obozu pod Głową i informowali, że w Elblągu znajdowało się 800 jazdy i 1 tys. piechoty. Zob.: Herbst, „Wojna obronna”, 116; Józef Włodarski, „Losy polityczne (1626–1772)”, w *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 2, red. Andrzej Groth (Gdańsk: Marpress, 1997), 38; Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 357.

⁸⁷ „Aus Elbing vom 23 May”, w *Glaubwürdiger Bericht, welchergestalt die kosakischen Abgesandten Ihrer Königlichen Majestät von Polen den Treu- und Gehorsameid abgelegt haben. Dabei auch die Rencontre bei Elbing zwischen den schwedischen und kurbrandenburgischen Völkern*, [Gdańsk], [po 23 V] 1659 r., b.p.; Eckardt Opitz, *Austria i Brandenburgia w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660. Przygotowanie oraz przebieg kampanii w Danii i na Pomorzu*, tłum. Bernard Lipka (Oświęcim: Napoleon V, 2018), 265–266; Majewski, „Działania wojenne”, 236.

sko-polski dokonał nocnego ataku na szwedzki obóz położony koło Elbląga. Wojska Radziwiłła zdołały opanować jeden z szaniec, w którym zagwoździły działa, spaliły zapasy zboża i pojmały kilku jeńców⁸⁸. Do końca wojny nie doszło do walk z uwagi na niedostateczną ilość wojsk zgromadzonych pod miastem.

Kierunki działań zbrojnych

Panowanie nad rzekami było szczególnie istotne dla obu stron konfliktu i należy uznać je za główny cel kampanii. Umożliwiało bowiem zaopatrzenie własnych wojsk i odcięcie przeciwnika od zaplecza. Szczególne znaczenie miała kontrola nad Wisłą. Transport rzeczny był szczególnie ważny dla zaopatrzenia armii, zwłaszcza w artylerię i amunicję. Było to widoczne również w poprzednich latach, na przykład podczas marszu wojsk sprzymierzonych w 1657 r. z okolic Krakowa pod Toruń i w kolejnym roku, podczas oblężenia tego ostatniego. W 1659 r. opanowanie Wisły i jej delty było kluczowe dla kontrolowania Prus i odcięcia nieprzyjaciela od zaopatrzenia. Jeszcze w kwietniu Radziwiłł informował, że niektórzy kupcy gdańscy dostarczają drogą wodną zapasy dla wojsk stacjonujących w Elblągu⁸⁹. Nie była to jedyna tego typu sytuacja, bo apele Radziwiłła o zakończenie tego proceduru pojawiały się już wcześniej⁹⁰.

Równie istotną co transport kwestią była rola rzek jako naturalnych przeszkód. Opanowanie Grudziądza, Tczewa, Głowy, Szpicy Montawskiej czy Malborka wiązało się z uchwyceniem przepraw na rzekach. Wisła, Nogat, ale również mniejsze rzeki, takie jak Pasłęka, stanowiły dla armii przeszkody, które mogły zaważyć na przebiegu całej kampanii. Brak mostów na Pasłęce miał być przyczyną decyzji szwedzkiej o zaprzestaniu marszu na Braniewo⁹¹. Przeprawa przez Wisłę była skomplikowana, niezbędna była do niej albo budowa mostu, albo

⁸⁸ Bogusław Radziwiłł, *Autobiografia*, tłum. Tadeusz Wasilewski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979), 144.

⁸⁹ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,53, nr 495, Bogusław Radziwiłł do burmistrza i rady miasta Gdańska z Królewca z 28 IV 1659 r., 115.

⁹⁰ Ibid., Bogusław Radziwiłł do burmistrza i rady miasta Gdańska z Królewca z 10 II 1659 r., 99.

⁹¹ Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 341.

dostarczenie łodzi⁹². W sezonie zimowym sytuacja stawała się prostsza, ponieważ rzeki zamarzały, jednak pora odwilży, kiedy płynęła kra, była niebezpieczna. Z tego powodu kontrolę przepraw uznawano za bardzo istotną. Niekiedy przeszkody wodne były łatwe do pokonania. Tak było w przypadku Szkarpawy, która podczas oblężenia Głowy sięgała atakującym do kolan i jej przekroczenie nie narażało problemu⁹³.

Miasta i twierdze stawały się więc miejscami pozwalającymi na kontrolę zarówno najbliższej okolicy, jak i kluczowych szlaków komunikacyjnych oraz przepraw na rzekach, a także osłaniały Żuławy zapewniające zaopatrzenie w żywność i paszę szwedzkich garnizonów. Stanowiły centra zaopatrzeniowe i logistyczne. Do Malborka i Elbląga sprowadzano żywność i wydawano ją żołnierzom działającym na Żuławach⁹⁴. Te dwa miasta były centrum dowodzenia wojsk szwedzkich w Prusach, a ich posiadanie było jedynym sposobem na kontynuowanie walki w tym teatrze wojennym. To właśnie tam wycofywano żołnierzy z opuszczanych i ewakuowanych garnizonów pruskich. Załogi obu miast, około 3 i 2 tys. żołnierzy, były liczne jak na realia II wojny północnej. Dla porównania, garnizon krakowski w 1657 r. liczył około 5 tys. żołnierzy, w tym maksymalnie około 2,5 tys. Szwedów, w Toruniu zaś w 1658 r. stacjonowało 2,3–2,5 tys. żołnierzy, a były to miasta szczególnie silnie obsadzone⁹⁵.

Sposób prowadzenia wojny

Wspólnym mianownikiem dla działań zbrojnych obu stron konfliktu w omawianym okresie jest pośpiech. Było to widoczne zarówno w przypadku działań szwedzkich na początku roku, jak i sojusznicznych w jego drugiej połowie. Presja czasu miała wpływ na sposób prowadzenia kampanii, ale jej przyczyną były różne czynniki. Wojska Adolfa Jana i Paula Würtza musiały działać w pośpiechu, przede wszystkim ze względu na niedostateczną liczebność własnych sił. Szybkie zdobywanie terenu przez

⁹² AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, Relacja z b.m., [po 16 X] 1659 r., 143; „Copia Schreibens“, w *Kurzer jedoch Wahrhaftiger Bericht*.

⁹³ „Aus dem Lager unterm Haupt vom 22. dito”, w *Glaubwürdige Relation*.

⁹⁴ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,53, nr 495, Bogusław Radziwiłł do burmistrza i rady miasta Gdańska z Królewca z 10 II 1659 r., 99; *ibid.*, sygn. 10/300/0/14/300,18/27, Bogusław Radziwiłł do burmistrza i rady miasta Gdańska z Królewa z 18 IX 1659 r., 157.

⁹⁵ Jarosław Stoliczka, „Oblężenie Krakowa przez Jerzego Lubomirskiego w latach 1656–1657”, *SMHW* 40 (1996): 95; Tersmeden, „Armia Karola X Gustawa”, 141.

zaskoczenie stanowiło więc klucz do sukcesu, a skoncentrowanie się wojsk sojuszniczych w marcu było sygnałem dla szwedzkich dowódców do przerwania ofensywy. Działania sojusznicze również prowadzono w pośpiechu, jednakże z innych powodów. Ofensywa Lubomirskiego rozpoczęła się bardzo późno, bo w sierpniu – i przeciągnęła się do pory zimowej. Walki o główne fortyfikacje – Głowę i Malbork – rozpoczęły się dopiero na przełomie września i października.

Konieczność prowadzenia działań zbrojnych nakierowanych na zdobywanie kolejnych ufortyfikowanych punktów sprawiała trudność zarówno stronie szwedzkiej, jak i sprzymierzonym. Główną przyczyną były stosunkowo niewielkie i zbyt skromnie wyposażone siły skierowane do prowadzenia wojny oblężniczej. Przede wszystkim niedostateczna liczba piechoty oraz artylerii (wyjątkiem było oblężenie Grudziądza, co zresztą przełożyło się na jego szybkie zakończenie) miała wyraźny wpływ na braki sukcesów zarówno wojsk szwedzkich w lutym i marcu, jak i sprzymierzonych pod koniec roku. Charakterystyczna dla omawianych działań zbrojnych była zarówno stosunkowo nieduża liczba żołnierzy atakujących, jak i broniących. Wyjątkiem były główne fortyfikacje pruskie, stanowiące rdzeń posiadania szwedzkiego, a więc Malbork, Elbląg i Głowa. Na początku roku Radziwiłł uważał, że Szwedzi mogliby poprowadzić ofensywę w głąb ziem polskich jedynie po zebraniu wojsk z posiadanych garnizonów⁹⁶. Tymczasem do akcji, poza wojskami Würtza, wyznaczono tylko część garnizonów pruskich. Z kolei wojska sojusznicze we wrześniu, po opanowaniu Szpicy Montawskiej, zostały rozdzielone i nie zdołały doprowadzić do końca oblężenia Malborka, ograniczając się do blokady miasta.

W celu scharakteryzowania działań zbrojnych w Prusach, w pierwszej kolejności należy przyjrzeć się fortyfikacjom, o które toczyły się walki. Tereny Prus Królewskich były wyjątkowe w skali Rzeczypospolitej, jeśli chodzi o ilość i jakość nowoczesnych fortyfikacji wokół dużych miast⁹⁷. Sieć umocnień miejskich uzupełniona była przez szereg mniejszych twierdz oraz miejscowości obronnych, które w sumie tworzyły teren trudny do opanowania. Wojska szwedzkie utrzymywały

⁹⁶ AGAD, AWR, Dział VI – Diariusze, sygn. Pudło: 36 i 37, II-82, Bogusław Radziwiłł do Jana Mierzeńskiego z Królewca z 18 III 1659 r., 64–65.

⁹⁷ Bogusław Dybaś, „Znaczenie wojen polsko-szwedzkich dla rozwoju fortyfikacji stałych w Rzeczypospolitej w XVII wieku (na przykładzie wielkich miast Prus Królewskich)”, w *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej*, 203.

się w Prusach w oparciu o trzy główne twierdze – Malbork, Elbląg i Głowę oraz szereg mniejszych, o niższej wartości obronnej. Fortyfikacje miast pruskich, jak zostało to już zaznaczone, należały do wyjątkowo silnych i nowoczesnych, przy czym w 1659 r. spośród większych miast w rękach szwedzkich pozostawał tylko Elbląg⁹⁸. Umocnienia Grudziądza i Malborka składały się z fortyfikacji średniowiecznych, wzmocnionych przez zewnętrzne dzieła ziemne. W przypadku pierwszego z wymienionych miast koncentrowały się one na newralgicznych punktach, takich jak bramy i nabrzeże wiślane. Fortyfikacje Malborka zostały rozbudowane w większym zakresie. Na przedpolu miasta znajdowały się osłaniające je od południa i wchodu umocnienia bastionowe. Na lewym brzegu Nogatu postawiono umocnienia chroniące bramę do zamku (*Vogelsang*), poprzedzone przez szaniec znajdujący się na północny-zachód od niej⁹⁹. Znaczenie panowania nad przeprawami rzecznyymi podczas II wojny północnej obrazują liczne szanice i umocnienia wznoszone dla ich ochrony. Najbardziej zacięte walki pod Malborkiem toczono o fortyfikacje znajdujące się przed mostem na Nogacie. Opanowanie Głowy rozpoczęto od wyparcia Szwedów z umocnionej przeprawy przez Szkarpawę. Wycofujący się we wrześniu garnizon Tczewa zniszczył most i flankujące go fortyfikacje.

Szczególnie istotne punkty strategiczne były umacniane przez mniejsze twierdze, takie jak Głowa i Szpica Montawska oraz mniejsze posterunki. Spośród nich tylko Głowa zdołała stawić opór wojskom sojuszniczym, reszta okazała się zbyt słaba, zarówno ze względu na wielkość garnizonu, jak i jakość umocnień. Te same czynniki zdecydowały o ewakuacji garnizonów szwedzkich z mniejszych miejscowości, których obrona skazana była na niepowodzenie, a wyniszczenie Prus sprawiało, że zdobycie zaopatrzenia było trudne, nawet jeżeli wojska sojusznicze ograniczały się do pojedynczych wypadów i patrolowania okolic. Pomimo tej słabości, Szwedzi wzniesli w okolicach głównych miast i twierdz liczne szanice i reduty. Ich załogi miały współpracować z większymi garnizonami i wspomagać ich kontrolę nad okolicznymi terenami. Te niewielkie umocnienia padały łupem rajdów wojsk sojuszniczych¹⁰⁰.

⁹⁸ Więcej na temat fortyfikacji Elbląga zob. Bogusław Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 245–253.

⁹⁹ Woźniak, „Fortyfikacje w dawnych Prusach”, 104.

¹⁰⁰ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,53, nr 495, Bogusław Radziwiłł do burmistrza i rady miasta Gdańska z obozu koło Elbląga z 30 X 1658 r., 67–68; Herbst, „Wojna obronna”, 115.

Równocześnie trwały prace nad zwiększeniem siły obronnej istniejących fortyfikacji, np. w zajęтым przez Szwedów w marcu Tczewie. Kiedy we wrześniu do miasta wkroczyły oddziały gdańskie, podjęto dalsze prace w celu poprawy jego obronności¹⁰¹.

Ofensywa szwedzka bazowała na zaskoczeniu i słabości garnizonów polskich w atakowanych miejscowościach. Dlatego też nie dochodziło w tym czasie do pełnoskalowych oblężeń. Adolf Jan i Paul Würtz starali się opanować atakowane miejscowości z marszu, a postawa obrońców stawała się kluczowa dla powodzenia obrony. Możemy to zaobserwować porównując walki o Chełmno i Pasłęk. Pierwsza z tych miejscowości, broniona przez garnizon liczący około 400 żołnierzy, nie stawiała oporu Szwedom¹⁰². Podobnej liczebności (około 500 żołnierzy) załoga Pasłęku postanowiła się bronić. Obrońcy spalili przedmieścia, które napastnik starał się zająć, co wystarczyło, by zniechęcić go do dalszej walki. Pochwyceni jeńcy mieli następnie informować, że dowódcy szwedzcy nie mieli żadnego planu na walkę o Pasłęk¹⁰³.

Pierwsza połowa 1659 r. nie obfitowała w zakrojone na szeroką skalę działania oblężnicze. Sytuacja zmieniła się w sierpniu wraz z ofensywą Lubomirskiego. Oblężenie Grudziądza było najsprawniej przeprowadzoną operacją tej kampanii, która skończyła się jendak tragicznie dla miasta, a nietypowo – dla działań zbrojnych w XVII w. Śledząc przebieg innych oblężeń w trakcie II wojny północnej, można zaobserwować, że zdobycie miast za pomocą szturm było czymś rzadko spotykanym. Zmagania o Głowę miały już bardziej typowy charakter. Oblegający twierdzę podzielili się na dwie grupy. Pierwsza prowadziła bezpośrednie działania pod Głową, wznosiła stanowiska artyleryjskie i przykopy oraz atakowała pozycje przeciwnika. Druga osłaniała oblężenie i jednocześnie blokowała komunikację twierdzy z resztą wojsk szwedzkich. Zakończyło się to kapitulacją załogi poprzedzoną kilkudniowymi negocjacjami¹⁰⁴. W podobny sposób należy rekonstruować walki o Malbork, z tą jednak różnicą, że sojusznikom nie udało się tam zmusić

¹⁰¹ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, Henryk de Beaulieu do Georga von Bömeln z Tczewa z 16 IX 1659 r., 55.

¹⁰² Podhorodecki, „Kampania 1659 r.”, 341.

¹⁰³ „Braunsberg vom 1 Martii”, w *Glückliche Rencontre*; „Aus Holland vom 13. Martii”, w *Glaubwürdiger Bericht dessen, was neulich in Kurland und Preussen vorgegangen ist*, [Gdańsk], [po 20 III] 1659 r., b.p.

¹⁰⁴ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, Albrecht Rosenberg do burmistrza Gdańska z obozu pod Głową z 12 XII 1659 r., 239.

przeciwnika do kapitulacji, a z braku wystarczającej liczby żołnierzy i sprzętu działania zbrojne przekształciły się w blokadę. Mniejsze garnizony szwedzkie ewakuowały się same albo w reakcji na pogarszającą się sytuację strategiczną, bez podejmowania działań zbrojnych, albo, jak w przypadku Szpicy Montawskiej, po krótkich walkach. Małe garnizony nie były w stanie funkcjonować samodzielnie i w momencie, w którym główne ośrodki szwedzkie znalazły się w niebezpieczeństwie, musiały się ewakuować. Tak stało się w grudniu z garnizonem Brodnicy¹⁰⁵.

Specyfika walk w Prusach

Zaznaczono już powyżej, że dowódcy szwedzcy unikali starć w polu i koncentrowali się na bronienu stanu posiadania za murami fortyfikacji. W tym miejscu należy zastanowić się nad skutkami takiej decyzji dla obrazu działań zbrojnych. Zamknięcie się Szwedów w fortyfikacjach pozwoliło im na zredukowanie strat, na które byliby narażeni podejmując walkę w polu, jednak w przypadku zaciętych walk o miasta dochodziło do wyniszczenia poszczególnych garnizonów. Widoczne jest to zwłaszcza w przypadku Głowy. Silne bombardowania spowodowały zniszczenia zabudowań wewnątrz twierdzy (ucierpiał między innymi magazyn z prowiantem, browar i młyny) oraz śmierć obrońców. Długotrwała blokada doprowadziła do głodu i szerzenia się chorób. W efekcie w połowie listopada w twierdzy miało pozostać jedynie 300 żołnierzy zdolnych do dalszej obrony¹⁰⁶. Problemy z zaopatrzeniem występowały również w blokowanym Malborku. Bülow kilkakrotnie wypędzał z miasta mieszkańców, którzy nie byli w stanie zapewnić sobie wyżywienia¹⁰⁷. Ostrzał artyleryjski szczególnie dał się we znaki Grudziądzowi i doprowadził do wybuchu pożaru. Ogień, obok atakujących wojsk Lubomirskiego, był przyczyną śmierci znacznej części obrońców miasta. Z liczącego przed oblężeniem około 500 żołnierzy garnizonu do niewoli miało się dostać tylko 261¹⁰⁸.

¹⁰⁵ „Aus dem Polnischen Lager vom 26. Novemb.,” w *Ausführliche Relation*; „Ein anders vom 22. dito,” w *Glaubwürdige Relation*.

¹⁰⁶ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, „Actum im Feldlager vor den Danzker Haupt, den 17. Nov. Ad. 1659,” z obozu pod Głową, 17 XI 1659 r., 170.

¹⁰⁷ „Ein anders vom 22. dito,” w *Glaubwürdige Relation*.

¹⁰⁸ *Ausführliche Relation, was vor nach der Eroberung der Stadt und des Schlosses Graudenz Denkwürdiges passiert ist*, b.m., [po 2 IX 1659 r.], b.p.; Edward Raczyński, tłum., *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. 2 (Poznań: Kamieński i Spółka, 1859), 37.

Głód doskwierał również wojskom sojuszniczym. Operowanie na terenach w znacznym stopniu zniszczonych w toku działań zbrojnych oraz trudności z aprowizacją doprowadziły już na początku 1659 r. do wyniszczenia wojsk stacjonujących w Prusach i biskupstwie warmińskim. W kolejnych miesiącach problem nie został rozwiązany, a między sojusznikami dochodziło do sporów o dostęp do terenów najmniej zrujnowanych¹⁰⁹. Ratschin zmuszony był prosić Gdańsk o dostarczenie pożywienia dla głodujących żołnierzy oraz informował prezydenta Nadwornej Rady Wojennej w Wiedniu o tragicznej sytuacji i wyniszczeniu swojego oddziału¹¹⁰. Zła wola, o którą oficerowie austriaccy oskarżali stronę polską, nie była ani jedyną, ani główną przyczyną takiego stanu rzeczy. Fatalna sytuacja panowała również w wojskach Lubomirskiego, które po zakończeniu kampanii były skrajnie wyniszczone¹¹¹.

Prowadzenie działań zbrojnych na terenach zurbanizowanych, a przede wszystkim oblężenia miast sprawiły, że uczestnikami kampanii w 1659 r. była okoliczna ludność. Zdobywanie miast wiąże się nieodmiennie z zagrożeniem życia ich mieszkańców. Mieszczanie ponieśli szczególne straty w Grudziądzu, gdzie po wybuchu pożaru doszło do szturmów wojsk sojusznicznych i rzezi mieszkańców (Kochowski twierdzi, że zginęło 700 mieszczan)¹¹². Było to wydarzenie rzadko spotykane, które, jak się wydaje, zrobiło wrażenie na uczestnikach i obserwatorach, czym należy tłumaczyć ilość i dokładność relacji z tych wydarzeń. Mieszkańcy Malborka, którzy nie doświadczyli tak dramatycznych wydarzeń, musieli się mierzyć z brakami żywności, która była dostarczana przede wszystkim garnizonowi. Gdy miasto zostało zablokowane, gen. Bülow zdecydował się wygnać z miasta mieszczan niemogących się wyżywić¹¹³.

¹⁰⁹ AGAD, AWR, Dział VI – Diariusze, sygn. Pudło: 36 i 37, II-82, Bogusław Radziwiłł do Jerzego Sebastiana Lubomirskiego z Królewca z 9 listopada 1659 r., 143.

¹¹⁰ AP w Gdańsku, AmG, M, sygn. 300,18, nr 27, „Consilium Milit. die 10 Octobris”, b.m., 10 X 1659 r., 111; ibid., „Consit. Milit. die 20 Octobr. 1659”, b.m., 20 X 1659 r., 112; ibid., „Consilium Milit. 14. Novemb.”, b.m., 14 XI 1659 r., 117; LKaA, sygn. C/169, Joachim Ratschin do Wencława Lobkowicza z obozu pod Głową z 29 X 1659 r., 64.

¹¹¹ Gawęda, *Od Beresteczka*, 293.

¹¹² *Historia panowania*, 37.

¹¹³ „Ein anders vom 22. dito”, w *Glaubwürdige Relation*.

Konkluzje

Kampania 1659 r. to przykład wojny oblężniczej, podczas której kluczem do pokonania przeciwnika było opanowanie fortyfikacji i rozciągnięcie za ich pomocą kontroli nad danym obszarem. Równocześnie przeciwnicy, przede wszystkim Szwedzi, unikali starć w otwartym polu. Celem działań zbrojnych było zajęcie twierdz znajdujących się w kluczowych strategicznie punktach, przede wszystkim nad szlakami wodnymi, szczególnie ważnymi dla utrzymania komunikacji i zaopatrzenia. Kontrola rzek, przede wszystkim Wisły, była niezbędna dla funkcjonowania garnizonów na zajętych terenach oraz zaopatrywania armii oblężniczych.

Efektem walk w Prusach, w 1659 r. było wyparcie wojsk szwedzkich z większości zajmowanych terenów. Żołnierze Karola X Gustawa zdolali utrzymać się w Malborku i Elblągu, czyli największych i najważniejszych miastach Prus (od upadku Torunia w grudniu 1658 r.). Działania zbrojne należy więc uznać za sukces wojsk sprzymierzonych, którym udało się opanować szlaki wodne i odciąć garnizony szwedzkie od zaplecza, a także ograniczyć zajmowany przez przeciwnika teren. Sukces ten jednak, mimo iż okupiony dużymi kosztami, nie był zupełny. Stosunkowo nieliczne siły szwedzkie zdołały zaangażować do walk w Prusach, a jednocześnie odciągnąć z innych frontów, nawet do 25 tys. żołnierzy sprzymierzonych i do końca wojny utrzymać się w Malborku i Elblągu.

Kampania ujawniła, jak wielkie trudności stoją przed armią, która zmuszona jest zdobywać liczne i gęsto rozmieszczone fortyfikacje. Problemy ze współpracą między sojusznikami, późny termin rozpoczęcia działań zbrojnych i wyniszczenie Prus w poprzednich latach sprawiły, że wojska sojusznicze z mozołem zajmowały teren i cierpiały z powodu braku zaopatrzenia, co prowadziło do strat w armii i wyczerpania żołnierzy.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Koronne Warszawskie

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów

Archiwum Państwowe w Gdańsku

Akta Miasta Gdańska

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem

XX. Hist. StA. Ostpreus. Folianten

Krigsarkivet w Täby

Historiska planscher

Rullor 1620–1723

Utländska kartor 1550–1931

Lobkowiczská Knihovna a Archiv w Nelahozeves

Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu

Finanz- und Hofkammerarchiv

Alte Hofkammer

Kriegsarchiv

Alte Feldaktem

Zentralstellen

Riksarkivet w Sztokholmie

Riksarkivets ämnessamlingar. Militaria

Druki ulotne

Ausführliche Relation, was vor nach der Eroberung der Stadt und des Schlosses Graudenz Denkwürdiges passiert ist, b.m., [po 2 IX 1659 r.].

Ausführliche Relation, welchergestalt die alliierte Armee die Insel Fünen erobert, die schwedische Armee geschlagen und gefangen genommen und dieser Ort wieder in die Devotion Ihrer Königlichen Majestät von Dänemark gebracht hat; dabei auch die Übergabe der Stadt Strasburg an Ihre Königliche Majestät von Polen, [Gdańsk], [po 2 XII 1659 r.].

Bericht welchergestalt unseren Königs Waffen den Schweden die Stadt Graudenz am 29. August 1659 wieder abgenommen haben, Gdańsk, [po 30 VIII 1659 r.].

Extrakt eines gewissen Schreibens aus dem Lager furm Haupt, dann auch andere Particulier Zeitungen aus unterschiedlichen Orten, b.m., [po 23 XI] 1659 r.

Extrakt eines Schreibens aus dem Lager in der Nehrung, woraus die weiteren Progressendes Kronfeldherm und Großmarschalls in Großen Werder zu vernehmen stehen, [Gdańsk], [po 8 X] 1659 r.

Extrakt gewisser Schreiben von Stettin, Stargard, Kopenhagen und Hamburg aus welchen der jetzige Zustand dieser Orte zu ersehen ist, desgleichen welchergestalt die Schweden die Stadt Dirschau verlassen haben, b.m., [po 10 IX] 1659 r.

Extrakt schreiben aus dem polnischen Feldlager bei Marienburg, darinnen die glückliche Rencontre enthalten, welche die polnischen Truppen wieder den Generalmajor Bülow bei Marienburg den 12. Oktober erhalten haben, [Gdańsk], [po 12 X] 1659 r.

Extrakt schreiben aus dem polnischen Feldlager von Goldingen, darinnen dessen Übergabe erhalten, [Gdańsk], [po 29 IX] 1659 r.

Extrakt schreiben eines schwedischen Offiziers de dato Dirschau, den 25. März 1659, b.m., [po 25III] 1659 r.

Glaubwürdige Relation aus dem königlichen polnischen Feldlager vor Marienburg, den Termin der Friedenstraktate in Preussen betreffend, dabei auch die Rencontre vor Elbing, sowie ein Bericht aus dem Lager vor dem Dantziger Haupt, [Gdańsk], [po 24 XI] 1659 r.

- Glaubwürdiger Bericht aus dem Kurfürstlichen Lager von Fünen und andere Orte, wie auch von dem Marsch der polnischen Armee nach Graudenz*, [Gdańsk], [po 19 VIII] 1659 r.
- Glaubwürdiger Bericht dessen, was neulich in Kurland und Preussen vorgegangen ist*, [Gdańsk], [po 20 III] 1659 r.
- Glaubwürdiger Bericht, welchergestalt die kosakischen Abgesandten Ihrer Königlichen Majestät von Polen den Treu- und Gehorsameid abgelegt haben. Dabei auch die Rencontre bei Elbing zwischen den schwedischen und kurbrandenburgischen Völkern*, [Gdańsk], [po 23 V] 1659 r.
- Glückliche Rencontre, welche der Herr Oberst von Schöneich am 27. Februar 1659 wieder die Schweden bei Mohrungen erhalten hat, neben einem Schreiben aus Braunsberg vom 1. März, den jetzigen Zustand der Stadt Holland betreffend*, b.m., [po 1 III] 1659 r.
- Kurzer jedoch Wahrhafter Bericht, wie das Grosse Werder von den schwedischen Truppen gesäubert wurde*, [Gdańsk], [po 1 X] 1659 r.
- Majestät von Dänemark gebracht hat; dabei auch die Übergabe der Stadt Strasburg an Ihre Königliche Majestät von Polen*, [Gdańsk], [po 2 XII 1659 r.].
- Relation dessen, was sich vor der kleinen Insel Hittler-Sand an der Elbe am 6. August 1659 zugetragen hat, sowie auch die Spezifikation der königlichen polnischen Völker, welche unter dem Kommando Herrn Kronmarschalls in vollem Marsch nach Preussen begriffen sind*, b.m., [po 9 VIII] 1659 r.

Źródła drukowane

- Augusiewicz, Sławomir. „Zdobycie Grudziądza w 1659 roku w relacji Jerzego Lubomirskiego”. *Echa Przeszłości* 5 (2004): 339–348.
- Fuchs, Adalbert, wyd. *Briefe an den Feldmarschall Raimund Grafen Montecuccoli. Beiträge zur Geschichte des Nordischen Krieges in den Jahren 1659–1660*. Wien–Leipzig: C. W. Stern, 1910.
- Meinardus Leipzig, Otto, wyd. *Protokolle und Relationen des Brandenburgischen Geheimes Rates aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm*. T. 5. Leipzig: S. Hirzel, 1907.
- Pufendorf, Samuel. *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*. Tłum. Wojciech Krawczuk. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013.
- Raczyński, Edward, tłum. *Historia panowania Jana Kazimierza*. T. 2. Poznań: Kamieński i Spółka, 1859.
- Raczyński, Edward, wyd. *Portfolio Królowej Maryi Ludwiki czyli Zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce*. T. 2. Poznań: Drukarnia i księgarnia Nowa, 1884.
- Radziwiłł, Bogusław. *Autobiografia*. Wyd. Tadeusz Wasilewski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.

Opracowania

- Augusiewicz, Sławomir. *Przebudowa wojska pruskiego w latach 1655–1660*. Oświęcim: Napoleon V, 2014.
- Augusiewicz, Sławomir. „Współdziałanie wojskowe Rzeczypospolitej i Brandenburgii–Prus w Prusach Królewskich w latach 1548–1660”. W *Z dziejów stosunków Rze-*

- czypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Red. Mirosław Nagielski, 247–275. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.
- Åberg, Alf. „Lorens Linde, von der”. W *Svenskt biografiskt lexikon*. Red. Brigitta Lager-Kromnow. T. 23, 328. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1980–1981.
- Czapliński, Władysław. „Butler Gotard Wilhelm”. W *Polski Słownik Biograficzny*. T. 3, 150–151. Kraków: Polska Akademia Umiejętności w Krakowie, 1937.
- Długokęcki, Wiesław, i Andrzej Groth. „Tczew w życiu politycznym Prus Królewskich w latach 1466–1772”. W *Historia Tczewa*. Red. Wiesław Długokęcki, 151–162. Tczew: Kociewski Kantor Edytorski, 1998.
- Dybaś, Bogusław. *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Dybaś, Bogusław. „Znaczenie wojen polsko-szwedzkich dla rozwoju fortyfikacji stałych w Rzeczypospolitej w XVII wieku (na przykładzie wielkich miast Prus Królewskich)”. W *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Red. Mirosław Nagielski, 201–213. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.
- Gawęda, Marcin. *Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651–1660*. Zabrze–Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2013.
- Herbst, Stanisław. „Wojna obronna 1655–1660”. W *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. Red. Kazimierz Lepszy. T. 2, 47–118. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957.
- Jacobson, G. „Barthold Hartwig Bülow, von”. W *Svenskt biografiskt lexikon*. Red. Bertil Boëthius. T. 7, 5. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1927.
- Krzyś, Jerzy. *Militarna przeszłość Grudziądza*. Grudziądz: Fundacja na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej, 2002.
- Kubala, Ludwik. *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*. Lwów: Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1922.
- Kugelberg, A., W. A. Douglas, i Bengt Hildebrand. „Robert Douglas (Duglas)”. W *Svenskt biografiskt lexikon*. Red. Bengt Hildebrand. T. 11, 372. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1945.
- Łopatecki, Karol, i Wojciech Walczak. *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*. Warszawa: Ministerstwo Dziedzictwa Narodowego, 2011.
- Majewski, Andrzej Adam. „Działania wojenne w Księstwie Kurlandii i Semigalii w latach 1658–1660”. W *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Red. Mirosław Nagielski, 225–245. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.
- Mankell, Julius. *Anteckningar rörande svenska regementernas historia*. Örebro: N. M. Lindh, 1866.
- Neuhaus, Helmut. „Raimund Graf”. W *Neue Deutsche Biographie*. T. 18, 44–47. Berlin: Duncker & Humblot, 1997.
- Nordisk Familjebok*. T. 1. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, 1904
- Nordisk Familjebok*. T. 32. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, 1921.

- Olszewski, Jacek. „Fortyfikacje Grudziądza z okresu średniowiecza i wojen szwedzkich”. W *Dzieje fortyfikacji Grudziądza. XXVIII seminarium krajoznawcze Wojaka Polskiego*. Red. Krzysztof Czerepowicki, 9–25. Warszawa: Departament Wychowania i Promocji Obronności MON, 2014.
- Opitz, Eckardt. *Austria i Brandenburgia w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660. Przygotowanie oraz przebieg kampanii w Danii i na Pomorzu*. Tłum. Bernard Lipka. Oświęcim: Napoleon V, 2018.
- Podhorodecki, Leszek. „Kampania 1659 r. w Prusach Królewskich”. W *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*. Red. Jan Wimmer, 331–357. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973.
- Przyboś, Adam. „Grodzicki z Grodziska Krzysztof”. W *Polski Słownik Biograficzny*. T. 8, 616–617. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959–1960.
- Schmidt-Brentano, Antonio. *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*. Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2006.
- Stolicki, Jarosław. „Oblężenie Krakowa przez Jerzego Lubomirskiego w latach 1656–1657”. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 40 (1996): 87–117.
- Tersmeden, Lars. „Armia Karola X Gustawa – zarys organizacji”. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 19/2 (1973): 125–169.
- Tessin, Georg. *Die Deutschen Regimenter der Krone Schweden*. T. 1. *Unter Karl X. Gustav (1654–1660)*. Köln–Graz: Böhlau Verlag, 1965.
- Walewski, Antoni. *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*. T. 1. Kraków: Nakł. Towarzystwa Nauk. Krak. z Fundacji Księcia Jerzego Romana Lubomirskiego, 1870.
- Wimmer, Jan. „Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660”. W *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*. Red. Jan Wimmer, 127–206. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973.
- Wimmer, Jan. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1965.
- Włodarski, Józef. „Losy polityczne (1626–1772)”. W *Historia Elbląga*. Red. Andrzej Groth. T. 2, cz. 2, 5–65. Gdańsk: Marpress, 1997.
- Woźniak, Ryszard. „Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku”. *Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki* 12 (1974): 1–171.
- Wrede, Alfons. *Geschichte der k. und k. Wehrmacht*. T. 3, cz. 2. Wien: Verlag von L. W. Seiden & Sohn, 1901.

STRESZCZENIE

Aleksander Baczkowski, Kampania w Prusach w 1659 r. jako przykład wojny oblężniczej

Ostatni rok zmagania Rzeczypospolitej i jej sojuszników ze Szwecją na terenie Prus był przykładem wojny oblężniczej. Liczne ufortyfikowane miasta i twierdze pruskie stały się przedmiotem działań zbrojnych obu stron konfliktu. Charakter omawianych działań wojennych sprawił, że słabsze liczebnie wojska szwedzkie, liczące 5–7 tys. żołnierzy, były w stanie stawiać opór przez cały 1659 r. i angażować siły sojusznicze, dochodzące do 25 tys. żołnierzy. Konieczność zdobywania fortyfikacji uwidoczniła problemy wojsk sojuszniczych, którym brakowało artylerii, licznej piechoty, zaopatrzenia oraz jasnego planu działań. Walki o miasta i twierdze doprowadziły do wyniszczenia ich garnizonów, śmierci mieszkańców oraz zniszczeń w zabudowie. Pomimo znacznej dysproporcji sił, Szwedzi zdołali utrzymać w swym posiadaniu najważniejsze miasta – Malbork i Elbląg. Koalicjanci zdołali opanować większość spornego terytorium i ograniczyć posiadłości szwedzkie do wspomnianych dwóch miast.

Słowa kluczowe: Wojna oblężnicza, II wojna północna, Prusy, wojskowość nowożytna

SUMMARY

Aleksander Baczkowski, The Prussian Campaign of 1659 as an Example of Siege Warfare

The final year of Poland's and its allies' struggle against Sweden in Prussia was an example of siege warfare. Numerous Prussian fortified cities and fortresses became the subject of military operations for both sides of the conflict. The nature of the hostilities allowed the numerically inferior Swedish army, numbering between 5,000 and 7,000 soldiers, to resist throughout 1659 and to engage allied forces numbering up to 25,000. The necessity to storm fortifications exposed the weaknesses of the allied forces, which lacked artillery, sufficient infantry, supplies, and a coherent strategic plan. The fighting for cities and fortresses led to the devastation of their garrisons, civilian casualties, and general destruction of the buildings. Despite the considerable disparity in strength, the Swedes managed to retain control of the most important cities—Malbork and Elbląg. The coalition forces, on the other hand, managed to take control of the majority of the disputed territory, thereby limiting Swedish holdings to those two cities.

Keywords: siege warfare, Second Northern War, Prussia, modern warfare

ZUSAMMENFASSUNG

Aleksander Baczkowski, Der Feldzug in Preußen im Jahr 1659 als Beispiel für einen Belagerungskrieg

Das letzte Jahr der Kämpfe der *Rzeczpospolita* und ihrer Verbündeten gegen Schweden in Preußen war ein Beispiel für einen Belagerungskrieg. Zahlreiche befestigte Städte und Festungen in Preußen wurden zum Ziel militärischer Aktionen beider Konfliktparteien. Die Art der besprochenen Kriegshandlungen führte dazu, dass die zahlenmäßig schwächeren schwedischen Truppen mit 5 000 – 7 000 Soldaten während des gesamten Jahres 1659 Widerstand leisten und die bis zu 25 000 Soldaten starken alliierten Streitkräfte beschäftigen konnten. Die Notwendigkeit, die Befestigungsanlagen zu erobern, machte die Probleme der alliierten Truppen deutlich, denen es an Artillerie, zahlreichen Infanteristen, Nachschub und einem klaren Aktionsplan mangelte. Die Kämpfe um Städte und Festungen führten zur Vernichtung ihrer Garnisonen, zum Tod der Einwohner und zur Zerstörung der Gebäude. Trotz des erheblichen Kräfteungleichgewichts gelang es den Schweden, die wichtigsten Städte – Malbork und Elbląg – in ihrem Besitz zu halten. Die Koalitionsmächte konnten den größten Teil des umstrittenen Gebiets unter ihre Kontrolle bringen und die schwedischen Besitzungen auf die beiden genannten Städte beschränken.

Schlüsselwörter: Belagerungskrieg, Zweiter Nordischer Krieg, Preußen, neuzeitlicher Militärwesen